

УДК 347.7

Р. А. Сербин

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Благодійність як суспільна діяльність має вкрай важливе значення. Актуальність благодійної діяльності як соціального інституту складно переоцінити, оскільки це одна з форм взаємодії між членами суспільства. Благодійна діяльність як засіб компенсації недоліків перерозподілу суспільних благ (як матеріальних, так і нематеріальних), як спосіб реалізації людиною духовної потреби в допомозі ближньому та як найважливіший інструмент самоорганізації суспільства виконує важливі функції. У сучасних умовах значимість будь-якої із цих функцій надзвичайно висока. У зв'язку із цим важливим є вивчення діяльності держави та громадських організацій у певних соціальних сферах, аналіз нормативно-правового регулювання й підтримка благодійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню питань діяльності благодійних організацій приділяли увагу вітчизняні й російські вчені, зокрема О.І. Сидоренко, Г.В. Гончаренко, О.Ю. Літвіна, О.В. Козєрод, В.М. Корнієнко, І.В. Литвин, О.О. Кожушко, О.В. Марченко та інші.

Метою дослідження є аналіз вітчизняного досвіду організації та здійснення благодійної діяльності в історичній ретроспективі та в аспекті нормативно-правового регулювання, виявлення тенденцій розвитку благодійності.

Виклад основного матеріалу. В Україні накопичено достатній досвід благодійної діяльності й регулювання державою цієї сфери, тому доцільно розглянути основні етапи розвитку благодійності й соціального служіння. Є свідчення про зародження добродійності в язичників-слов'ян: у них було прийнято викупляти своїх полонених, організовано турбуватися про одноплемінників, приймати подорожніх мандрівників [7, с. 41]. Із прийняттям християнства ця природна чуйність слов'ян одержала міцну релігійну основу. Приклад подавали князі й бояри, які витрачали на жебраків особисті кошти. У 996 р. Статутом князя Володимира було започатковано піклування про бідних, яке покладалося на церкву [11, с. 15]. Великий

князь Ярослав Володимирович, який зайняв престол у 1016 р., вніс у церковний і земський статут спеціальні розділи, пов'язані з благодійністю. На особисті кошти він заснував будинок для сиріт, у якому навчалися та проживали 300 вихованців.

Активно допомагав нужденним князь Володимир Мономах, який щедро роздавав гроші й першим сформулював концепцію «бідняколюбства» для очільників влади [9, с. 11]. Сестра Володимира Мономаха Ганна Всеволодівна відкрила в Києві й утримувала на власні кошти школу для дівчат, сама навчала учениць грамоті й ремеслам. Син Володимира Мономаха князь Ростислав відрізнявся особливою любов'ю до бідних. Ростислав віддав їм усе майно, одержане в спадок.

Князь Андрій Боголюбський наказував розвозити вулицями їжу та роздавати бідним, а князь Роман Мстиславович усе своє майно роздав нужденним, а сам помер у бідності. Олександр Невський за рахунок своєї казни викупляв русичів із полону. Дмитро Донський допомагав будуватися погорільцям, роздавав жебракам милостиню.

До XV ст. благодійність здійснювалася від імені князів як окремих людей, а не від імені держави [8, с. 13]. Іван III наприкінці XV ст. видав закони про виділення коштів монастирям і церквам для благодійної діяльності [11, с. 15]. В історичних пам'ятках XIV–XV ст. є окремі вказівки про організацію громадського піклування.

Перші відомості про виникнення організованої благодійності в Росії можна віднести до 1551 р. Монастирі й церковні приходи повинні були займатися благодійною діяльністю під державним наглядом, утримувати лікарні, притулки, школи для сиріт, бібліотеки, організувати безкоштовні обіди [4, с. 22]. При палаці Олексія Михайловича на повному утриманні постійно жили богомольці, мандрівники.

У Соборне уложення 1649 р. ввійшли статті про громадське піклування. У 72–73 розділах було вказано на обов'язок суспільства викупляти православних християн, утримувати богадільні для хворих і похилого віку жебраків [7, с. 67].

У 1670 р. був встановлений Наказ будівництва богадільень. У 1682 р. цар Федір Олексійович видав указ, який, по-перше, зобов'язав державу створити організовану систему піклування й утримання, по-друге, наказав ділити жебраків на дійсно потребуючих і «промисловців» [3, с. 15]. Цей напрям діяльності було продовжено Петром I, який зіткнувся з різким зростанням злочинності через серйозну трансформацію суспільства й появу великої кількості маргінальних елементів [6, с. 17]. Основним джерелом фінансування благодійних установ при Петрові I були приватні пожертвування. Цар для прикладу сам жертвував на ці цілі до третини своєї платні. У 1764 р. була створена перша благодійна установа – Виховне товариство благородних дівчат. У 1775 р. вийшов указ про утворення приватних і громадських благодійних організацій. Для їх створення щоразу був потрібний найвищий дозвіл, що, за свідченням офіційних джерел того часу, було украй незручно [5, с. 61].

У тому ж році імператриця заснувала Накази громадського піклування. Кожному наказу з державної казни виділялося 15 тисяч рублів, які дозволялося видавати під проценти. Сума збільшувалася за рахунок приватних пожертвувань. Приватні особи заохочувалися на створення благодійних установ. Зокрема, у 1781 р. була офіційно дозволена приватна благодійність [11, с. 21]. На поліцію ж покладался обов'язок розподіляти жебраків за богадільнями та притулками, забезпечувати їх роботою й мінімумом засобів для проживання [8, с. 15].

На початку ХІХ ст. був призначений член царської родини, який очолював імператорську добродійність, – дружина імператора. Їй на допомогу була створена Власна її імператорської величності канцелярія [3, с. 37]. Отримала розвиток станова добродійність. У середовищі дворянства існувала так звана дворянська опіка, яка допомагала сиротам, хворим, бідним і похилого віку дворянам. Саме дворянство сприяло організації пенсійного забезпечення інвалідам війни [12, с. 18–19]. Дворяни надавали допомогу представникам не тільки свого, а й інших станів. У селянстві піклування дітей-сиріт покладалося на найближчих родичів або на общину [10; 11].

У 1764 р. при монастирях почали засновувати лікарні, богадільні, а також інвалідні будинки, госпіталі, притулки й духовні училища. У першій половині ХІХ в. при Києво-Печерському монастирі була створена «страно-приймальниця» та лікарня. Тільки на їх будівництво Лавра витратила більше 100 тисячі крб.

З 1870-х рр. почали організовуватися, у тому числі на приватні кошти, нічліжні будинки для численних чорноробочих і ремісників. У них суворо дотримувалися правил гігієни, одяг віддавали в спеціальне просушування, ліжка знаходилися на відстані не менше 35,5 см одне від одного. Вартість одного дня складала 2–5 копійок, хворі й покалічені поселялися безкоштовно.

У п. 20 Зведення законів Російської імперії вказано, що установам громадського піклування дозволялося приймати подаяння, причому і для жебраків та убогих, і для богоугодних закладів. Подаяння збиралися шляхом кухлевого збору, контроль за збором пожертвувань здійснювався губернатором і губернськими земськими управами. Законом передбачалася також сувора звітність про зібрані кошти. При цьому зверталася увага на етичний аспект приватних пожертвувань. Заборонялося приймати пожертвування від «порочних» людей, що намагалися «прикрити» свої колишні проступки та одержати нагороду від уряду. Земські установи, приймаючи пожертвування від приватних осіб для цілей громадського піклування, зобов'язані публікувати інформацію про такі пожертвування в спеціальних відомостях. У 1880–1890-х рр. поліції було наказано посилити нагляд за благодійними установами, оскільки деякі з них займалися революційною діяльністю під прикриттям благодійності [8, с. 19–20].

У 1867 р. Росія приєдналася до Женевської конвенції, і того ж року під заступництвом імператриці Марії Олександрівни, дружини імператора, було створено Товариство піклування про поранених і хворих воїнів.

У 1879 р. воно було названо Російським товариством Червоного Хреста й мало розгалужену мережу установ у всіх великих губернських і повітових містах по всій території країни. У його віданні знаходилася більшість общин сестер милосердя.

Існували також суто приватні благодійні установи. Згідно зі Статутом про громадське піклування благодійні установи могли бути двох типів: благодійні товариства та благодійні заклади. Благодійні товариства – це добровільні об'єднання осіб, що мають на меті допомагати нужденним. Діяльність благодійних товариств зводилася до надання допомоги грошима або речами, а також до утримання різноманітних закладів у межах напрямів діяльності суспільства. Благодійні товариства іноді об'єднувалися в союзи, а іноді мали досить складну структуру, якою керували центральні органи.

Благодійні заклади – це установи для забезпечення потреб нужденного населення в харчуванні та нічлігу безпосередньо в стінах закладу, тобто нужденні або жили в цих закладах, або перебували в них для харчування, нічлігу тощо.

Усі благодійні установи, що діяли на території Росії, незважаючи на їх суспільний характер, перебували у віданні міністерств і відомств, зокрема Міністерство внутрішніх справ, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції. Цей досвід є принципово важливим, оскільки вказує на зв'язок державної й суспільної функцій [1, с. 19].

Дозвільний порядок створення благодійних товариств і закладів був удосконалений в 1897 р. Були розроблені зразкові статuti, такі як зразковий статут суспільства допомоги бідним, статут опікунського товариства. Після ухвалення цих нормативних актів порядок створення благодійних організацій став нормативно-явочним. Для контролю як із боку благодійників, так і з боку держави були розроблені дві основні форми звітів благодійних товариств: фінансовий звіт і загальний звіт про діяльність.

Після революції 1917 р. та в перші роки радянської влади обов'язки у сфері благодійності почали виконувати державні органи. У кінці 1917 р. було утворено Наркомат державного піклування й Наркомат соціального забезпечення, яким були надані повноваження на здійснення діяльності у сфері громадського піклування. Декретами й ухвалами цих наркоматів були скасовані майже всі благодійні організації, що діяли в царській Росії. На їх місці були утворені нові радянські органи: Колегія з охорони материнства й дитинства (1918 р.), Фондація забезпечення дітей червоноармійців (1918 р.), Комісія для неповнолітніх (1918 р.) тощо. З метою дотримання «революційного порядку» будь-яка приватна благодійна діяльність припинялася.

Проте в цілому турботу про малозахищені категорії населення взяла на себе держава, а над приватною ініціативою був встановлений суворий контроль. Лише деякі благодійні організації продовжували існувати на громадських засадах. У 1926 р. було узаконено Всеросійське товариство глухонімих, що почало свою діяльність ще до революції, у 1923 р. – Всеросійське

товариство сліпих. Російське товариство Червоного Хреста в 1925 р. було перейменоване в Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця [2, с. 63]. Діяльність цих організацій регламентувалася аж до 1970 р. Положенням про добровільні товариства та їх союзи, прийнятим 10 липня 1932 р., а також ухвалами «Про порядок створення й ліквідації всесоюзних товариств і союзів, що не переслідують мети отримання прибутку» від 6 січня 1930 р. і «Про виробничу та комерційну діяльність і лотерейну роботу добровільних товариств» від 27 вересня 1933 р. Протягом майже шістдесяти років це були єдині нормативні акти всесоюзного значення, у яких визначалися організаційна структура, функції, повноваження й інші важливі питання діяльності добровільних товариств. Визначальна характеристика законодавства того часу полягала в тому, що добровільні товариства могли виникати й існувати тільки під жорстким контролем держави. Для реєстрації товариству доводилося «пройти ідеологічний тест», довести, що воно діє відповідно до цілей комуністичного будівництва.

Висновки. Таким чином, держава споконвічно регламентувала благодійну діяльність, для благодійних організацій розроблялися особливі нормативні документи (статут, положення тощо). Утворилася розгалужена система благодійних закладів і товариств. Використання грошових коштів, що направляються на благодійну діяльність, контролювалося державою. Приватні благодійники заохочувалися і матеріально, і морально. Нарешті, представники правлячих еліт власними діями подавали приклад решті населення, щедро жертвуючи на благодійність особисті кошти та очолюючи благодійні товариства й організації.

Література

1. Власова А.В. Благотворительность на Урале во второй половине XIX – начале XX в. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.В. Власова ; Южно-Уральский государственный университет. – Челябинск, 2004. – 19 с.
2. Коржихина Т.П. Общественные организации СССР в 1917–1936 гг. : [учебное пособие] / Т.П. Коржихина. – М. : Б. и., 1981. – 255 с.
3. Кононова Т.Б. История российской благотворительности и ее связь с государственными структурами социального обеспечения : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т.Б. Кононова ; Московский государственный строительный университет. – М., 1997. – 24 с.
4. Нечипорова Е.В. Основные идеи и практики милосердно благотворительной деятельности христианских церквей: компаративный анализ : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.14 «Философия религии и религиоведение» / Е.В. Нечипорова ; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2009. – 28 с.
5. Общественное и частное призрение в России : сборник статей / Глав. упр. по делам местн. хоз-ва. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1907. – 296 с.
6. Петраченкова Т.Н. Становление государственной системы призрения в период петровских реформ : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т.Н. Петраченкова. – М., 2003. – 27 с.
7. Тарасова И.А. Роль полиции в обеспечении благотворительной деятельности в дореволюционной России (XVIII – нач. XX в.): историко-правовой аспект : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / И.А. Тарасова ; Юридический институт МВД России. – М., 2001. – 20 с.

8. Хлякин О.С. Благотворительность как общественное явление: социально-философские аспекты : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / О.С. Хлякин ; Красноярский государственный педагогический университет. – Красноярск, 2004. – 17 с.
9. Хотимова Л.В. Система социального призрения детей на Европейском севере России: последняя четверть XVIII – начало XX века : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л.В. Хотимова ; Сыктывкарский государственный университет. – Сыктывкар, 2003. – 19 с.
10. Чернецов Н.В. Генезис и эволюция социального призрения в России (X– XIX века) : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н.В. Чернецов ; Московский государственный социальный университет. – М., 1996. – 21 с.
11. Шахов В.В. Благотворительная деятельность представителей дворянского сословия России во второй половине XVIII – начале XX вв.: на материалах Центрального Черноземья : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.В. Шахов ; Белгородский государственный университет. – Курск, 2008. – 25 с.

А н о т а ц і я

Сербин Р. А. Историко-правові аспекти розвитку благодійної діяльності. – Стаття.

У статті проведено аналіз вітчизняного досвіду організації та здійснення благодійної діяльності в історичній ретроспективі та в аспекті нормативно-правового регулювання. Виявлено тенденції розвитку благодійності та досліджено особливості нормативно-правового регулювання благодійної діяльності в різні історичні періоди. Проаналізовано розгалужену систему благодійних закладів і товариств. Звернено увагу на те, що використання грошових коштів, які спрямовуються на благодійну діяльність, контролювалося державою. Досліджено вироблену багаторічними зусиллями суспільства й держави систему допомоги потребуючим категоріям населення. Зроблено висновок про те, що держава розробляє особливі нормативні документи для благодійних організацій, і про історичний характер матеріального й морального заохочення приватних благодійників.

Ключові слова: благодійна діяльність, благодійне товариство, правове регулювання, контроль, заохочення.

А н н о т а ц и я

Сербын Р. А. Историко-правовые аспекты развития благотворительной деятельности. – Статья.

В статье проведен анализ отечественного опыта организации и осуществления благотворительной деятельности в исторической ретроспективе и в аспекте нормативно-правового регулирования. Выявлены тенденции развития благотворительности, и исследованы особенности нормативно-правового регулирования благотворительной деятельности в разные исторические периоды. Проанализирована разветвленная система благотворительных заведений и обществ. Обращено внимание на то, что использование денежных средств, которые направляются на благотворительную деятельность, контролировалось государством. Исследована произведенная многолетними усилиями общества и государства система помощи нуждающимся категориям населения. Сделан вывод о том, что государство разрабатывает особые нормативные документы для благотворительных организаций, и об историческом характере материального и морального поощрения частных благотворителей.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, благотворительное общество, правовое регулирование, поощрение, контроль.

S u m m a r y

Serbyn R. A. Historical and legal aspects of charitable activity. – Article.

In the scientific article the analysis of domestic experience of organization and realization of eleemosynary activity in a history retrospective view and in the aspect of the normative-legal adjusting is carried out. An attempt to expose the tendencies of development of charity is done. The features of the legal adjusting of eleemosynary activity in a different history period are explored. A conclusion is done, that by the state the special normative documents for eleemosynary organizations were developed. The ramified system of eleemosynary societies and establishments is explored. Attention is paid to the fact of strict control from the side of the state after the use of money facilities, sending on eleemosynary activity. A conclusion about the history character of encouragement of private philanthropists, moral and material is done. It is analysed produced by long-term efforts of society and state system of help to the needing categories of population.

Key words: eleemosynary activity, charity, philanthropist, control, legal adjusting, encouragement.